

Ikaanim na Bahay

Mark Anthony S. Salvador

May mga pagkakataong naninibago pa rin ako sa apartment na tinitirhan namin. Kung takipsilim at pauwi ako, naninibago ako 'pag sinasalubong ako ng makapal na talahiban at ng huni ng mga bibe at itik. Kung gabi naman na nakaupo sa terasa at nagbabasa, naninibago ako sa kadawagan ng iba't ibang puno at sa yakap ng malamig na hangin. Pakiramdam ko, wala ako sa NCR, at nasa probinsiya ako.

Disyembre 9, 2013 nang lumipat kami rito. Isa iyong araw na kakaiba sa amin, ngunit pangkaraniwan. Pangkaraniwan dahil panglima na namin iyong lipat-bahay. Sanay na kami sa emosyon ng paglisan at muling pagsisimula. Kakaiba dahil ngayon na lang ulit namin ito nadama, makalipas ang walong taon, at naiba ang pakiramdam na ito kumpara sa ibang paglipat. Dahil bukod sa wala naman talagang parehas na parehas na pakiramdam, ay malayo ang aming nilipatan. Ito ang unang beses na nalipat kami sa ibang barangay. Hindi na kami mamamayan ng kinalakhan naming barangay.

Ang una naming tinirhan ay sa Kaypandan Street, sa Canumay. Taong 1989 nang tumira roon sina Mama at Papa para makapagsimula. Beyntekuwatro anyos lang sila nang magpakasal. Guro sa Karuhatan Elementary School si Mama at operator naman ng makina sa pabrika ng tubo si Papa.

Noong una, P450 lang ang upa nila sa bahay. Kaunti pa lang daw ang apartment noon at puro kawayan pa ang dulo ng apartment. Taong 1996, nagtaas sa P600 ang upa.

Ako ang panganay nilang anak, at dahil walang makuhang yaya, pinaalagaan nila ako sa aking lolo at lola sa Nueva Ecija, mga magulang ni Mama. Taong 1990 iyon. Maghahayskul na ako nang kuhanin nina Mama at Papa para mapatuloy ng pag-aaral sa Valenzuela. Tuwing bakasyon ay kinukuha ako nina Mama at Papa para magbakasyon at bilhan ng mga gamit. Sa aking gunita, buhay na buhay pa rin ang unang apartment na aming tinirhan. O puwede kong sabihing, kanilang tinirhan.

Masikip lang ang apartment na iyon, lalo para sa akin na laki sa malaking bahay sa probinsiya. Sa bahay na tatlo ang kuwarto, may terasa at garahe. Sa pinto pa lang ng apartment ay kita na ang kusina, at kadikit na halos ng lababo ang pinto ng banyo. Maski sa mahihirap na pamilya sa baryo namin sa Nueva Ecija, wala akong nakitang bahay na gayon kaliit. Parang isang may kalakihang kuwarto lang ang luwang. Lima ang apartment doon, una ang aming inupahan, dingding lang ang pagitan sa pangalawang komedor ng bahay ng may-ari. Sa harap ng limang apartment ay ang hindi kataasang pader, na kung babalikan ko sa aking alaala ay isang mataas na pader, dahil nga bata pa ako noon. Makipot lang ang pagitan ng pader at ng mga bahay, na siyang nagsisilbing daan. Lalo iyong sumikip dahil nilagyan ng upuan at ng dram ng tubig ng mga nakatira, at sumisikip pa kung may mga naglalalag ng batya para maglaba. May pagtingin akong espesyal ang sa amin, dahil sa tapat niyon ay may isang matandang puno ng santol na ikinulong sa pabilog na harang na semento. Natatandaan ko pang noon, pagkagising namin, doon kami umiiling magkakapatid. At ang tubig doon ay rasyon lang, tuwing ikalawang araw.

Naging malapit sa amin ang pamilya ng may-ari ng bahay. Naging ninong ni Ricky ang panganay nilang anak. At pati si John, bunso namin, ay nakiki-'ninong.' Kaya 'pag Pasko, kasama siya sa binibigyan ng aginaldo at laruan. Parang dalawa silang inaanak. Inang at Tatang din ang tawag sa kanila nina Mama at Papa, lolo at lola naman ang naging tawag naming magkakapatid. Madalas din sila sa amin sa Nueva Ecija, kung pista ng baryo, kung may handaan tulad ng kaarawan, o kung makatuwaan lang. Kasama namin sila sa paliligo sa ilog at sa panunuod ng mga palabas sa bisita kung pista. Meron silang mga sasakyan, kaya naisasabay rin kami sa pag-uwi. Kung uuwi sina Mama, may pasalubong sila pagbalik tulad ng tinapa, burong kanin at mga gulay. Ganoon din naman sila sa amin kung

may uuuwi sa kanila sa Cebu. Sa madaling sabi, naging parang kamag-anak na namin sila.

Kaya ganoon na lang ang pagkagulat namin sa Nueva Ecija nang ‘palayasin’ doon sina Mama. Tanda kong nasa grade 5 ako noon. Hindi makapaniwala sina Nanay at ang malalapit pa naming kamag-anak sa nangyari. Hanggang sa umuwi sina Mama para maikuwento nang buo ang nangyari.

Hindi na raw sila pinapansin ng may-ari ng bahay, at naging kay lamig ng pakikitungo sa kanila. Hindi naman nila alam kung bakit. Kinausap daw nila ay napagtaasan pa sila ng boses ng isang anak nito. Sa bigat ng kalooban ng mga magulang ko ay nagpaalam na lang silang aalis na lamang sila. Hindi naman tumutol ang mga may-ari. Panglabing-dalawang taon na nila roon at P800 na ang upa kada buwan. Napag-ugnay-ugnay nila, kalaunan, na ipapaayos ang bahay at tataasan ang upa. Na siya ngang nangyari.

Sa salaysay ni Mama, panay ang iyak ng aking mga kapatid. Grade 3 noon si Ricky at grade 1 naman si John. Kung titingnan ko sa perspektiba ng mga magulang ko, nakapanghihinayang ang pagsasama, sa pagitan nila at ng mga kapitbahay, sa pagitan nila at ng pamilya nina Lola. Kung sa perspektiba ng dalawa kong kapatid, ang nandoon ay takot. Takot sa bagong lugar at sa pagkawala ng mga kaibigan. Hindi ko nadama ang alinman sa mga iyon. Iba ang mundong aking ginalawan, iba ang aking naging sensibilidad. Naaalala kong panay pa ang tanong ko sa kanila noon kung saan na sila mag-aaral. Niyon pala, sa paaralang iyon pa rin. Sa dami ng tao sa lungsod, akala ko, bawat street ay may sariling paaralan.

Nalipat kami sa Donesa, dulong street ng Canumay. Mula ito sa pangalan ng isa sa mga naunang lahi sa Canumay. Nang minsang tumawag si Mama, 3210 pa ng Nokia ang cellphone noon, sinabi niyang sumama ako pagluwas nina Tatay. Nang makita ko raw ang kanilang nilipatan. Napag-usapan na kasing pagkatapos ko ng elementarya ay sa Valenzuela na ako mag-aaral. Nang makita ko ang titirhan ko, ibig sabihin. Kaya nang lumuwas nga sina Tatay nang naka-trak para mag-uwi ng mga gamit mula sa kanyang kapatid na taga-Quezon City, at nagpuntang Valenzuela para dumaan kina Mama, ay kasama ako.

Hatinggabi nang dumating kami. Kaya hindi ko gaanong namasdan ang bahay. Bagama’t masasabi kong parang kasingliit din ito ng sa una, ngunit mas mainam dahil may espasyo sa harap at walang harang na pader.

Naging malaking bagay iyon sa amin, kalaunan. Lalo na sa akin. Malayang nakapaglalagos ang liwanag at hangin, at ang aming diwa.

Mas maliit ang pangalawang bahay kumpara sa una. Ngunit mas malaki kung isasama ang espasyo sa harap. P1,200 ang upa kada buwan. Dito, nakapagtindahan si Mama. Hindi gaya sa Kaypandan na mga tina, chlorox at maliliit na bagay lang ang kanyang tinda. Sa loob pa ng bahay. Inayos ni Papa ang labas ng bahay, naglagay ng mga rehas para sa tindahan. Maganda ang puwesto ng bahay dahil nasa bungad ito ng kanto, pangalawa sa hanay ng limang apartment. Bilyaran ang tapat nito, at ilang hakbang mula sa pangunahing kalsada.

Ang mga nagbibilyar at ang mga miron ang naging pangunahing mamimili sa tindahan, gayundin ang mga nagtatrabaho sa katabing pabrika, iyong sa tapat ng bibig kanto. Kinukuha naming magkakapatid ang mga bote sa bilyaran. Nagkakatambakan na roon ang mga bote ng Pop, Coke, Cheers, Pepsi. Ang mga ito at sigarilyo ang madalas bilhin ng mga nagbibilyar. Ang makita naming bote ay iniuwi namin sa amin. Hindi hamak na mas marami rin doong bata. Kaya mabiling-mabili ang mga tsitsirya at kendi.

Isa pang bagay, nakapag-alaga kami roon ng aso dahil hindi mahigpit ang may-ari. Anak ng Dalmatian at askal ang tutang iniuwi ni Papa, galing sa pabrika. Pinangalanan naming Tagpi.

Nagkaroon doon ng bagong mga kakilala at kaibigan ang mga magulang ko at kapatid. Sa kaso ko, halos bago ang lahat. Lalo na ang kultura.

Dati, si Mama lang ang sumusundo sa dalawa kong kapatid sa eskuwela dahil saglit na lakad lang iyon mula sa dating bahay. Sa aming nalipatan, sakay na ni Papa si Mama sa traysikel sa pagsundo sa kanila dahil malayo na kami sa paaralan. Maging si Mama ay napalayo sa palengke.

Sa mga lugar sa Canumay, ang Donesa ang pinakamababa, habang isa naman ang Kaypandan sa pinakamatataas. Minsang malakas ang ulan, sinuspinde ang klase namin sa hayskul. Natatandaan ko pa noon na halos sumampa na ang tubig sa sidecar ng traysikel na nasakyan namin, paglusong nito sa Donesa. Ito ang sinasabi nina Mama at Papa na dahilan kung bakit kami umalis sa Donesa. Pero hindi man nila sabihin, alam ko dahil nasa wastong gulang na ako noon, na bukod doon ay malaki rin ang kinalaman ng aming tindahan.

Natalo sa pagkakonsehal ng barangay ang may-ari ng bilyaran at ng malaking bahay na nasa likod niyon, kaya sa tabi ng bilyaran ay nagpatayo sila ng tindahan. Walang laban ang tindahan namin sa tindahan nila. Mas malaki ang kapital nila kaya hindi hamak na mas malusog ang kanilang tindahan, sa itsura ng mismong tindahan at sa mga panindang laman. Mas malapit din sila sa bungad ng kanto, lalo na sa bilyaran. At mahihiya siyempre ang mga nagbibilyar, lalo kung nakakautang sa bilyaran, na sa amin pa bumili. Idagdag pang Doneso sila, sa kanila bibili ang mga kamag-anak nila.

Nakahumigit-kumulang isang taon lang sila sa bahay na iyon. Ako, wala pang isang taon. Inalis ang mga bakal na rehas. At nabalik kami sa Kaypandan, kung saan nandoon ang nakitang apartment. Naging mas maluwag ang paglilipat dahil nakabili na kami ng owner type jeep nang nasa Doneso pa kami. Sa paglilipat, halatang ayaw magpaiwan ni Tagpi. Hindi nagpahuli sa pagsakay sa traysikel.

Kumpara sa dalawang nauna, hindi hamak na mas maluwag ang ikatlong apartment, ang kaisa-isang may partisyon ng kuwartero. Hindi naka-tiles ang banyo nito. May terasa ngunit hindi nakataas, kapantay lang ng kalsada. May espasyo pa sa harap na sinementuhan namin para mapagparadahan ng mumunti naming mga sasakyan. Masasabing sulit na ang mga ito para sa P2,000 renta kada buwan. Nakalulungkot nga lang na rasyon pa rin ang tubig.

Naging kapitbahay namin ang pinsan namin, si Ate Irene na pamangkin ni Papa. Dalawa ang kanyang anak, parehas nasa elementarya. Nang nasa Doneso pa kami, sa kanila ako nagpupunta kung may PE kami. Doon ako dinadalhan ni Mama ng baon at damit. Para hindi na ako uuwi. Sa tapat naman nila ay ang malayo naming kamag-anak sa panig ni Papa, at kababaryo namin sa Nueva Ecija. Malaki ang iginaan ng aking loob, lalo na marahil ng aking mga magulang, ang katotohanang may mga kapalagayan na agad kami sa aming nalipatan.

Pagkalipat na pagkalipat namin doon ay nilagnat ako. Hindi ko alam kung bakit. Higit isang linggo yata akong absent sa eskuwelahan. Ngayon, 'pag nagugunita ko ito, naiisip kong marahil bunga iyon ng lungkot sa paglipat ng bahay. At ng paninibago.

Sa kuwartero, habang nakahiga, madalas kong kutkutin ang naiwa't natuyong rugby sa dingding. May mga idinikit marahil sa dingding na

iyon ang pamilyang sinundan namin. Inalis ang mga nakadikit nang aalis na sila, at hindi na nagawang linisin ang mga naiwang marka. Parang glue iyon na naiwan sa palad. Kukutkutin ko iyon, at pag tungkab na ang dulo ay saka babatakin. O kung minsan, hinihilod kong parang libag. Naging parang libangan ko iyon at naging paraan para unti-unting mawala ang pagkapanibago sa bahay. Ngunit higit sa mga ito, isang bagay ang naiisip ko habang tinutungkab ko ang mga markang iyon. Na ganoon ang sa apartment lang nakatira. May dungis ang iyong daratnan, dungis na hindi naman ikaw ang may gawa. At lahat kayo ay mag-iiwan ng peklat sa apartment na inyong titirhan.

Sa bahay na iyon, nakapag-alaga ako ng tatlong kalapati. Ikinadena rin namin doon si Tagpi. Kalaunan, nabuntis siya at nanganak.

Mura lang ang kuryente namin doon. P300 lang kada buwan. Hindi namin iyon maipaliwanag kung bakit, ni ng mga kapitbahay. Lalo't nang lumipat kami roon ay hindi naman iyon ganoon kababa. Nagbiro nga si Ate Irene na sa amin daw siya makikipamlantsa. Ngunit sa kabila nito, nagtataka si Mama kung bakit hindi kami makaluwag-luwag sa pera. Naranasan namin ang halos walang-wala, ni pamalit sa mga sira naming tsinelas. Kay Mama, may mga bahay na kapag nandoon ka ay hindi ka giginhawa sa pera.

Malapit lang ang apartment na iyon sa una naming tinirhan, ngunit magkaiba ang nagrasyon ng tubig. Sa pagrasyon ay nakatuwaan naming magsasama, hanggang sa naging kaibigan namin ang nagrasyon, si Kuya Jon-jon.

Ang isang dram namin ay nasa labas, sa tabi ng gate, habang ang isa naman ay nasa loob, sa tapat ng pinto ng banyo. Para malagyan itong huli, pumapasok pa sa bahay ang katulong ni Kuya Jon-jon. Nababasa ang aming sahi at nailalantad ang kalinisan o karumihan ng aming bahay.

Bukod sa problemang pinansiyal, naging problema rin namin doon ang tsismisan ng mga kapitbahay. Sa kagipitan namin sa pera ay kinausap na kami ng tagapamahala ng bahay, at sinabing kung hindi raw mababayaran ang renta ay iwan na lang namin. Nag-usap noon sina Mama at Papa. Sinabi ni Papa na kung aalis kami ay bakit magbabayad pa kami. Sinabi naman ni Mama na iyon ang unang beses na aalis kami nang dahil hindi makabayad. Nakikita ko sa kanya ang hiya at awa sa sarili. Hanggang sa nagbayad nga kami ng isang buwang utang, bago lumipat. Ngunit pinagtsimisan pa rin kami ng mga kapitbahay. Umalis daw kami

dahil hindi na kami makabayad.

Tanda ko pa na noong papasok kami sa eskuwela ay itinuro sa akin ni John ang aming lilipatan. “Do’n tayo lilipat, Kuya, o.” Ang nakasarang pinto lang ang nakita ko. At naisip kong liit-liit naman.

Ang aming nalipatan ay nasa pagitan ng una at ikatlo naming tinirhan, ngunit nasa kabilang kalsada. Disyembre nang lumipat kami roon, nasa ikaapat na taon ako sa hayskul. Dahil malapit lang, paisa-isa, inilipat naming magkakapatid ang aming mga gamit. Iyong mga kaya naming buhatin. Tinulungan kami ng mga kalaro namin. Natutulog na rin kami roon kahit na hindi pa naililipat ang lahat ng gamit. Nang ang mga muwebles na ang ililipat, ang mga silya, aparador, TV, tumulong na ang mga lalaking kapitbahay. Isinusunod naman namin ang mga naiiwan sa bahay o ang mga nalalaglag mula sa kasangkapang binubuhat.

Noon, iniuwi na namin sa Nueva Ecija si Tagpi, gayundin ang owner na kalaunan ay naibenta sa aking tiyahin, kay Tita Ye.

Pito ang bahay sa compound na iyon. Magkaharap ang apat at may dalawa sa gitna. Ang sa amin ay pangatlo sa dalawang nasa kaliwa. Noong una nga, akala ko, iisa lang ang may-ari ng mga apartment. Dahil nasa iisang compound nga at pare-parehas pa ng disenyo. Ilang taon na kami roon nang malaman kong ang tatlong bahay lang palang magkakahanay, kasama ang sa amin, ang pagmamay-ari ng midwife na landlady. Sa kamag-anak nito ang sa natirang apat.

Magkapatid ang lalaki sa una at ikalawang apartment. Ang nasa una ang nakatatanda. Magsisingkuwenta anyos na ito at ang kanyang asawa, ngunit wala silang anak.

Sa paglipat namin, natuklasan kong may bahagi sa aking gunita ang compound na iyon. Sa isa sa mga apartment na iyon tumira ang tito ko, si Kuya Ulay, kapatid ni Mama, sumunod sa kanya. Tumira siya roon nang nasa unang bahay pa kami. Natatandaan kong nagpunta pa kami roon dati at pinainom ng juice. 2010, nasa ikaapat na apartment na kami, nang ma-stroke si Kuya Ulay, at sumakabilang buhay.

Mas maliit roon kaysa sa ikatlo naming tinirhan. Hindi rin tiles ang banyo, habang ang lababo ay para nang jig-saw puzzle. Isa-isa nang natatanggal ang maliliit na tile. Kaya maaaring sabihing ironya ang mas malaking renta. P2,300 kada buwan. At tulad ng sa mga nauna, rasyon pa rin ang tubig. Nang unang linggo nga, si Kuya Jon-jon pa ang nagrasyon

sa amin ng tubig. Hindi na pinabayaran. Parang simpleng paraan ng pagsasabing “Paalam, mag-iingat kayo.”

Sa compound na iyon, ang nalipatan namin ang pinakamalaki. May terasa ang limang bahay, ang dalawang nasa gitna lang ang wala. Ngunit sa limang bahay, ang sa amin lang ang may dagdag pang espasyo sa harap ng terasa. Puwedeng labahan o lutuan. Idagdag pang ang terasa rito ay terasa talaga, dahil may baitang at nakataas nang kaunti.

Noong una, planong sa terasa ilagay ang refrigerator. Pero sabi ni Mama, “Baka mam’ya, bumubula na’ng bibig mo kung d’yan mo ilalagay ‘yan.” Bukas na bukas kasi ang terasa, wala man lamang rehas. Meron ding bukas na bahagi ang pader papunta sa kabilang compound. Nagbibigay iyon sa amin ng liwanag at siya ring daanan ng malamig ng hangin. Ngunit hindi lang pala hangin ang dumadaan doon. Sa kuwento sa amin, may dumaan na raw dati roon. Magnanakaw ng manok sa kabilang compound. Dahil sa mga iyon, nilagyan ni Papa ng yero ang bahaging iyon. Dumilim tuloy at umalinsangan sa bahay. Lumakas ang konsumo namin sa ilaw at bentilador.

Kaming magkakapatid na ang pinakamatanda sa mga bata sa compound na iyon. Nang dumating kami roon ay dalawa lang sa mga kapitbahay ang may anak, at hindi pa nag-aaral ang isa. Kaya nga madalas sabihin ni Mama, “Gabi na, tayo na lang ang gising dito. Ang iingay n’yo.” Kung hapon at siesta, tahimik na tahimik sa compound. Naiisip ni Mama na hindi dapat malingat. Madaling makapasok ang magnanakaw.

Sa tulong ng lalaking nasa unang apartment, na isa palang karpintero, nalagyan ng rehas na kahoy ang tatlong bahay, matapos itong ikonsulta at pahintulutan ng landlady. Nilagyan din ng plastik na screen ang mga rehas, para sa higit na seguridad. Kaya dumilim lalo at uminit. Ngunit umaliwalas namin ang aming pakiramdam, lalo sa pagtulog kung gabi. Alam naming hindi kami malolooban ng magnanakaw. Ang gate naman ng compound ay isinasara, at hindi gayon kadalang mailabas ang aming traysikel.

Nakitira sa amin ang pinsan kong babae, si Jean, panganay ni Tita Ye. Nag-aral siya ng HRM sa University of Manila. Mama Ate ang tawag niya kay Mama, at Papa Tony kay Papa. Tumira siya sa amin nang nasa huling taon na ako sa kolehiyo sa PUP. Isang bagay ang madalas niyang sabihin, pabiro ang tono ngunit seryoso ang diwa. “Hala, Mama Ate, gagradweyt

na 'ko, aalis na 'ko rito 'pag nagtrabaho ako, hindi ko pa nae-experience maglipat ng bahay.” At matatawa kami. Maggagalit-galitan naman si Mama. “Akala mo ba’y gano’n lang kasimple’ng maglipat?”

Makalipas lang ang ilang taon, marami nang bata sa compound na iyon. Dalawang mag-asawa ang nagkaroon na ng anak, at ang dalawa pang bata ay nagkaroon na ng kapatid. Magulo na kapag hapon. May mga naghahabulan na at nag-iiyakan. Nakakatakot nga lang ang dalawa sa mga batang iyon, kay lulutong magmura. Hanggang sa ang bata sa kaharap nilang bahay, na pinsan din nila, ay parang chicharon na rin ang mga mura. Kay liit ng mundo sa lungsod, kay daling mahawa sa ugali ng mga kapitbahay.

Pangalawang taon namin sa bahay na iyon nang makapagpakabit kami ng linya ng tubig. Dalawang linya dahil dalawa ang may-ari. Isang linya ang sa amin na tatlong bahay. Ang nasa gitnang bahay ang humahawak ng pera, at ang kompyutasyon ay batay sa kung ilan ang nakatira sa bawat bahay. Pinakamarami ang sa amin, anim. Nalungkot nga lang si Mama dahil kahit ilang araw kaming wala at nasa Nueva Ecija ay ganoon pa rin ang singil sa amin, at ang nasa gitnang bahay ay kay lakas pa sa tubig. Araw-araw kung maglaba. Kaya sinabi naming magsasarili na kami ng metro, submeter. Pinalabas na lang na nahihiya kami sa dahilang napapalakas na kami ng gamit sa tubig.

'Pag papasok sa eskuwela, o sa trabaho, kalaunan, nag-aabang lang kami ng traysikel sa labas ng compound. Ngunit dahil madalas na hindi kami masakay, naglalakad pa kami hanggang sa kabilang kalye kung saan mas maraming traysikel na dumaraan. Kung minsan, naisasakay ako ni Lolo, iyong may-ari ng unang apartment na tinirhan namin. Nagtatraysikel na pala siya. Ang narinig ko lang kasi dati ay na nagigipit na sila sa pera. Ayokong nasasakay sa kanya, dahil hindi niya ako pinagbabayad. Pilit na isinasauli ang bayad ko. Hanggang minsan, natanong ko ang sarili ko. Paraan niya kaya iyon ng paghingi sa amin ng tawad, o pag-iwas sa usig ng konsensiya?

Higit limang taon na kami roon nang maging problema namin ang banyo. Malapit na itong maging barado. May mga pagkakataong pumupugak ito, at may kung anong duming lumalabas sa inodoro. Minsan, kung may dumurumi sa amin, saktong pupugak ito at tatalsik ang tubig. Biruan nga na dahil daw doon, umuurong ang tae ng kung sino mang tatae. Napagplanuhang ipasipsip iyon, sisingilin na lang sa may-ari ang

magagastos. Naisip ko naman na sa araw na iyon, kailangang wala ako sa bahay. Ayokong maamoy ang aalingasaw na baho. Gusto ko ring magtago sa kahihyan na ang amoy na iyon ay mula sa aming mga bituka.

Sa pang-anim na taon namin doon, naglabas ng motorsiklo si Ricky. Sa narerehasang espasyo iginagarahe. Doon din namin ipinalagay ang isang gripo nang magkalinya kami ng tubig. Nagpalagay rin kami roon ng lababo. Doon na lang kami naghuhugas ng pinggan dahil nagagalit ang mga tagakabilang compound. Sa kanila raw tumatambak ang aming mga mumo.

Nang mag-barangay election at nang lumabas ang resulta niyon, kinausap si Mama ng aming landlady. Sino raw ba ang ibinoto niyang kapitan? Nang malaman na hindi ang dala niyang kapitan ang ibinoto namin, maging ng nasa unang dalawang bahay, lahat kami ay pinaalis. Ano ba naman ang ilang boto, na hindi naman sanhi sa pagkatalo ng kanyang manok? Tandang-tanda ko pa ang sabi ni Papa. “Napakahirap mangupahan. Papaalisin ka kahit kelan nila gusto.” Naipayo kong ilapit namin iyon sa nakatataas ngunit sabi ni Papa, wala rin daw mangyayari. Pangangatawanan lang nito ang pagpapaayos sa nagbabarang banyo para maging dahilan.

Masama ang loob namin, at ng nasa unang dalawang bahay, nang magsilikas kami sa compound na iyon. Iyon ngang nasa unang apartment ay may iba pang himutok. Sila pa pala ang nagbayad ng kuryente ng sinundan nilang tumira roon. Hindi na raw binayaran sa kanila ng landlady. (Ang kuryente naman sa ikatlong apartment na aming tinirhan ay bigla raw nagmahal. Parang binabawi ang pagkamura nito sa kung ilang taon. Ang natiyempuhang nakatira roon ang sinisingil ng problema.)

Sina Mama at Papa ang naghanap ng aming malilipatan. Nang makakita na ay pinuntahan naming anim nang nakatraysikel. Sinuri namin ang loob at labas ng bahay, ang presyo at ang maliliit pang bagay na nakaugnay rito. Pumasok ako sa loob. Naluwangan ako. Pero naisip ko rin na sa sandaling mailatag namin doon ang lahat ng aming gamit, sisikip din iyon. Magmumukha muling apartment.

Bago kami lumipat doon ay pinabasbasan muna iyon. Nagtulog ng mga kandila at naglagay ng mga barya sa ilang sulok. Nagpunta si Dikong Omel, tito ko na nagpaplanong maging pastor, binasbasan ang aming lilipatan. Parang pagtitiwala sa bahay ng aming mga pangarap at buhay.

Gabi nang maglipat kami roon. Tumulong sa paglilipat ang mga tambay at ang ilang kapitbahay. Noon ko higit na nadama ang bigat ng

paglipat ng bahay. Hindi ako naging bahagi ng pag-alis sa unang bahay at wala namang gaanong emosyon ang sa ikalawa dahil isang taon lang kami roon. Habang ang sa dalawang sumunod ay magkalapit lamang. Ngunit iba ang sa sumunod. Walong taon kami sa ikaapat naming tinirhan. Saksi iyon sa pagtatapos ko sa hayskul, sa pagtungtong ko at pagtatapos sa kolehiyo, sa pagsisimulang magtrabaho at sa pag-alis sa ilang paaralan. Saksi iyon sa pag-abot ko sa maliliit na pangarap at sa paghabi sa higit na maraming pangarap. Batid ng bahay na iyon kung papaano ko natuklasan sa aking sarili kung ano ba talaga ang aking mga pangarap. Gaya ng pagiging guro at pagiging manunulat.

Pinakamahal ang naging upa namin sa ikalimang bahay. P3,000. Sabi nga ng matandang babaeng may-ari, “Pa’no ‘yan, mapapamahal kayo?” Pero sa amin, ayos lang. Ito naman ang pinakamaganda sa lahat. At marahil, tumataas din talaga ang renta sa mga bahay. Tulad ng pagtaas ng presyo ng lahat ng bilihin at ng hirap ng pagkakaroon ng sariling bahay.

Walo ang bahay sa aming nalipatan. Bakante ang sa pampito at pangwalo. Ang pangwalo dapat ang kukuhanin namin, dahil maganda ang puwesto. Walang gaanong maaabalang kapitbahay. Meron pang maliit na lote sa pagitan nito at ng pader ng katabing pabrika. Maaaring pahingahan o pag-ihawahan. Ngunit naitango na raw iyon sa iba. Nakatira na kami sa pampitong apartment nang mabalitaan naming hindi nagtuloy ang kukuha sana sa pangwalong apartment.

Magkakaiba ang laki ng walong apartment. Anim lang iyon noong una, ihinabol ang huling dalawa, na kaparehas ng ayos, ngunit higit na malaki. Kaya mas mahal ang upa. Kami ang unang tumira sa pampitong apartment, una sa karanasan namin sa pangungupahan. Malinis na malinis ang mga dingding na kulay krema na nagmukha nang puti dahil walang kabakas-bakas ng alikabok o kahit pa anong mantsa. Bago rin sa amin ang pagkakaroon ng inodoro na may toilet cover, at ng likod na bahagi ng bahay.

May terasa ang bahay, na mahirap muling matawag na terasa. Kalahating dipa ang lapad ng espasyong iyon. Katapat na katapat ng gate niyon ang pinto. Walang partisyon sa loob ngunit maganda ang istante at mga kabinet sa ilalim ng lababo. Sa tabi ng banyo ay may pinto papunta sa labas, na siyang nagsisilbing labahan. Mula roon ay maaaring makalipat papunta sa ibang mga apartment. Kalaunan, dito daraan ang kapitbahay

namin sa katabing apartment sa pag-aabot ng handa nilang pansit o spaghetti kung may okasyon.

Mababang pader ang nasa likod-bahay. Sa kabila niyon ay ibang lupa na, hindi mga apartment, kundi maliliit na bahay na kapapatayo pa lamang. Sa tapat ng likod-bahay namin ay wala pang nakatira, kaya pinakamaliwanag sa walong apartment. At pinakasariwa ang hangin. Sa harap ay malawak na bakanteng loteng kinatitindigan ng iba't ibang puno. May bayabas, katuray, mangga, saging, buko, kasoy at malunggay. Ang landlady rin ng apartment ang may-ari ng lupang iyon. At maaari raw kaming magtanim sa kanya-kanya naming tapat. Katunayan, may mga tanim na nga ang nasa mga unang bahay, may ilan pang may alagang itik. Sili, kamote at patola ang itinanim ni Papa. Magiliw niya iyong inaasikaso pagdating sa bahay. Alam kong tuwang-tuwa siya dahil bukod sa nalilibang at makatitipid kami, iyon ang unang tinirhan namin na makapagtanim kami ng gayon. Kay sarap isiping may mga taong hindi madamot, hindi mukhang-apartment.

Nang mamulaklak ang patola ay tuwang-tuwa kami. Kay ganda ng pagkakilaw ng mga ito na nagpapakitang-gilas kung hapon, lalo pa't iisipin na bunga ng tiyaga namin ang mga iyon. At nang maluto ang mga bunga nito ay gayon na lang ang galak namin. Iba ang linamnam ng gulay na bagong pitas, manamis-namis. Ng gulay na dinilig ng mga kamay mo ang nag-alaga.

Malaki ang naitipid namin sa kuryente dahil sa mga bakanteng lote. Tipid sa ilaw at bentilador. Iyon nga lang, labis na inalikabok ang aking mga aklat. Hindi naman makabili ng bagong salansanan, iyong may salamin, dahil wala nang magpalalagyan.

Ang pangunahing naging problema lang namin dito ay ang kawalan ng linya ng tubig. Balik sa dating sistema na de-rasyon. Katunayan, noong nakakailang araw pa nga lang kami ay naririnig ko na agad na maghahanap raw kami ng iba. Nahihirapan kami dahil nasanay na sa de-gripo. Nainis ako. Kalilipat lang ay lilipat na naman. Hindi naman madaling humanap ng malilipatan, ni maghakot ng gamit. Lalong hindi madaling mapanatag kapag nakalipat na. Ngunit naisip ko rin na napapamahal nga kami. Sa tubig pa lang ay umaabot na kami ng higit isang libo kada buwan. Kinausap nina Mama ang may-ari. Kinulit-kulit. Napag-usapan naman na iyon kahit noong hindi pa kami lumilipat. Na magpapakabit kami ng linya ng tubig, at kami muna ang magbabayad. Gaya ng sa inalisan namin. Hanggang

makalipas ang apat na buwan ay nagkalinya rin kami. Naging P300 na lang ang bayad namin sa tubig kada buwan.

Batid naming marami sa mga kapitbahay namin ang nainggit sa amin. Marami ang nagtanong kung maaari silang maki-submeter. Nalaman iyon ng may-ari at pinakiusapan kaming huwag pumayag. Ang anak niya ang nagrasyon ng tubig sa mga apartment. Pinayagan nga lang daw kami dahil may nauna nang usapan. Kaya binibigyan lang namin ng tubig ang mga kapitbahay kung hindi sila narasyunan. At kailangan din naming tanggapin ang pabeynte-beynte pesos nilang bayad. Batid kong dahil dito, sinasadya ng kung sino man, ang biglang pagkamatay ng tubig namin kung minsan. Pinipihit ang pihitan sa metro sa nasa gilid ng unang bahay.

Madalas din naming maisip na madali kaming manakawan, dahil nga sa ayos ng likod-bahay. Kaya kung gabi, sinisigurado naming naka-lock ang seradura sa pinto sa likod. At kung aalis naman at isasarado ang bahay, ang mahahalagang bagay gaya ng laptop ay itinatago pa namin sa loob ng mga aparador.

Bagama't maliit na bagay lang, perhuwisyo rin sa amin ang dulot ng katabing pabrika. Mababa lang ang parang sigarilyo nito na nagbubuga ng itim na itim at kay bahong usok. Bumababa ang usok na iyon at kumakapit sa mga damit na nakasampay sa labas. Nagkakaroon ng parang iwinisik na tinta ang mga puting sando at brief. Ilang ulit na raw iyong inireklamo, pero walang nangyayari.

Pag-alis namin sa apartment ng midwife na landlady ay kinuha naming mga nangupahan sa tatlong bahay ang mga kahoy na inilagay gamit. At ang sabi raw ng landlady, binaboy ang bahay niya.

Nang mag-birthday ang bunsong anak ng nasa gitnang bahay ay imbitado kami. Gabi kami pumunta, at nakita namin ang bago nilang tirahan. Katabi nila ang dating nasa unang bahay. Hindi kanila ang bahay, pero hindi sila nangungupahan. Isang lupa na pagmamay-ari ng kapitang dinala nila at natalo nga, ipinagamit muna sa kanila. Pumayag na patayuan nila ng bahay. Sa salu-salong iyon, napagkuwentuhan ang midwife. Lahat pala sila ay iniwasan nito tuwing nakakasalubong nila. Hiyang-hiya sa inasal.

Pumasok ako sa bahay ng dati ay nasa unang bahay. Naroon ang retrato nila sa kasal. Nakatutuwa ang tamis ng kanilang pag-iibigan. Kahit hindi sila nabiyayaan ng anak.

Masaya kami sa munting salu-salong iyon. Nakakatuwa na maski papaano, nananatili rin ang magandang samahan, paglayuin man ng distansiya at salimuot ng pangungupahan.

Nagpapasalamat ako na hindi pinatayuan ng apartment ang bakanteng lote sa harapan namin. Maaliwalas sa amin at nayayakap kami ng sariwang hangin. Minsan nga, kung gabi, may nakikita pa akong paisa-isang alitaptap sa kadawagan ng mga dahon. Nakalulungkot nga lang na mapapatayuan na ang nasa likod-bahay. Didilim na sa aming likuran at wala nang madaraan ang hangin. Unti-unti ko nang mararamdamang nasa lungsod nga ako, at wala sa probinsiya na gaya ng madalas kong pretensiyon.

Napakasikip na sa NCR, sa sobrang dami ng tao. Paliwanag ni Papa, hindi raw kasi makapagbigay ng trabaho sa probinsiya ang gobyerno, kaya nagsisiksikan sa NCR ang mga tao. Pero sa sikip nito, hindi hamak na mas masikip pa rin sa lugar ng mga nangungupahan.

Madalas maging problema ni Papa at ni Ricky ang paggagarahe sa traysikel at motorsiklo. Hindi sila makaraan dahil sa walang pakialam na mga kapitbahay. Hindi man lang maisip na gumilid-gilid man lang sa mga gabing nag-iinuman sila. May mga umaga namang sina Mama at Jean ang namumroblema. Naglaba kasi ang kapitbahay, at inangkin ang lahat ng sampayan. May isang gabi namang may narinig akong kaluskos sa kusina. Binuksan ko ang kabinet sa ilalim ng lababo, sa pag-aakalang may daga. Ilang saglit lang, narinig kong muli ang kaluskos. At napagtanto kong galing pala iyon sa kabilang bahay. Nalimutan kong sa mga nangungupahan nga pala, ang salitang “kapitbahay” ay literal na kapitbahay. Parang mga kuwarta sa motel.

Nang mga unang buwan namin sa ikalimang apartment, napapatingin pa rin ako ‘pag nasa traysikelan ako at sasabihin ng dispatser na, “Kaypandan, o. Kaypandan.” Pagkatapos, may kung anong hiwaga akong madarama sa isiping hindi na nga pala kami roon nakatira. At kung madaraan ang kantong iyon, napapalingon ako. May kurot akong nadarama habang nakatingin sa eskinitang ilang taon kong dinaraan at pinaghihintayan ng traysikel.

Minsan, 'pag nag-iiba ng ruta ang nasakyan kong traysikel o kung kay Papa ako nakasakay at sa Kaypandan ang ihahatid niyang mga pasahero, nakikita ko ang dati naming tirahan. Nagulat ako nang muli ko itong makita. Iba na ang kulay ng dingding nito. Kulay lila na, parang mga bulaklak sa hardin. Nakatatawa, pero naisip kong nagbago ang bihis ng bahay na iyon nang hindi man lang kami inabisuhan. Sa tagal ng pagtira namin doon, nagkaroon na ako ng pakiramdam na amin iyon. Na dapat, hihingin ang pahintulot namin sa anumang gagawing pagbabago.

Pero kahit pala matagal ka nang wala sa isang lugar, may mga pagkakataong sariwang-sariwa pa rin ang mga gunita. Na parang noong isang linggo lang naganap ang lahat. Gayon ang nararamdaman ko kung minsan, 'pag nakikita ko ang apat na bahay na aming tinirhan. Parang noong isang linggo lang, doon pa kami nanananghalian, naghahapunan, gumigising, nangangarap.

Dalawang pamilya ang nakatira sa likod-bahay nina Nanay, ang kay Tita Ye, at ang kay Dikong Omel. Naitatanong nga ng ilan, bakit daw si Mama na panganay ang siya pang walang nakuhang lupa sa likod-bahay. Sa salaysay ni Mama, akala raw niya ay maliit lang ang lupang kinatitirikan ng bahay ni Dikong Omel. Kaya hindi niya kinuha. Naisip ko naman na mas mainam din naman ang kinahinatnan namin. Mura lang naman ang lupa sa Nueva Ecija, at hindi hamak na mas maginhawa ang sinapit nina Mama at Papa sa pagpapaaral sa aming tatlo sa mga pampublikong pamantasan sa Maynila. Dahil mas malapit at mas mababa ang matrikula.

Ilang dating kaklase noong hayskul ang nakatira malapit sa ikalima naming tirahan. Nang una ko silang makita, umiwas agad ako. Ayokong matanong nila kung bakit nandoon ako, at ayokong malaman nila na doon na kami nakatira. Kakambal noon ang tanong na nakabili ba kami ng lupa roon. Kasunod naman niyon ang pagkatuklas sa katotohanang nangungupahan lang kami. Maging kapag nasa traysikelan, mahina lang ang banggit ko sa Hercules, sa kalyeng pinagbabaaan ko. Ayokong malaman ng kaklaseng nakasabay roon na nasa ibang barangay na kami.

Ngunit lalo akong nalulungkot pag nakakasabay ko sa traysikelan ang mga dating kapitbahay, at sasabihin nila sa dispatser na “Phase 2” o “Phase 1.” Sa lugar na iyon nakapagpatayo ng bahay ang maraming taga-

Lingunan at Canumay. Naiinggit ako na sila na mga dating nangungupahan lang ay may sarili ng bahay. Naiinggit ako kahit pa alam kong hinuhulugan pa rin naman iyon. Ngunit pinapatay ko ang inggit na iyon, ginagawang pampalakas ng loob. Kung nagawa nila ay bakit hindi namin magagawa?

Isang pagkakataon noong bata pa ako ang madalas kong magunita. Nasa dyip kami noon, ipinagyabang kong tatlo ang bahay namin. Ang nasa Valenzuela, ang sa mga magulang ni Papa sa Gapan, at iyon ngang kina Nanay at Tatay, sa Peñaranda, Nueva Ecija. Sumagot si Tatay na siyang tsuper ng dyip. “E wala nga kayong bahay.” At nakaramdam ako ng pagkapahiya.

Marahil, kung ngayon ako masasabihan ng gayon, o ng halos gayong pahayag, higit na pagkapahiya ang mararamdaman ko. Madalas ko ngang marinig sa isip ko ang sinabi sa akin ni Jean. Ilang taon na raw ako, at ilang taon nang nasa Valenzuela sina Mama at Papa, pero hanggang ngayon, wala pa rin silang bahay. Hindi nangungutya ang tono ni Jean, kundi nagmamalasakit. Sabi niya, dapat daw, matulungan kong magkabahay sina Mama at Papa. Madalas ko ngang maisip na hindi na ako bata, na ilang taon na lang, magkakaroon na ako ng sarili kong pamilya. Maaaring sa apartment ko rin itira ang mapapangasawa ko. Mahirap man iyong tanggapin ay matatanggap ko pa rin. Ngunit hindi ang pag-alis sa tinitirhan namin at pag-iwan sa aking mga magulang na sa apartment pa rin nakatira. Pagpapalakas-loob nga nila sa amin at sa kanilang sarili, nang lumipat kami sa ikalimang apartment, “Pag-alis natin dito, ‘yung susunod nating titirhan, bahay na talaga natin ‘yon.”

Napapalampak kami. Lumakas ang loob ko. Ngunit muling humina, parang apoy sa kandila na dinuraan, matapos kong marinig ang halaga ng mga lupa at ng pagtatayo ng bahay, at tuwing naririnig ko sa mga balita sa TV ang buwan-buwang pagtataas ng presyo ng halos lahat na yata ng produkto.

Ayokong nagpi-fill out ng form, dahil wala akong mailagay sa patlang sa “permanent address.” Nalulungkot din ako kapag nakikita ko sa luma kong mga ID na iba ang address dito sa kasalukuyan naming address. Sa ilang taon ko sa lungsod at sa pagpunta sa bahay ng ilang mga katrabaho, kaklase at mga naging estudyante, labis ang inggit ko pag napupunta ako sa bahay na sila ang may-ari.

Ilang araw naming napag-usapan ang muling pagbili ng owner. Si Papa ang mapilit. Panay naman ang pilit namin ni Ricky na kotse na lang, nang iba sa dati at may aircon. At ang sagot ni Mama, “Magkokotse kayo, e nag-a-apartment nga lang tayo.” Nakuha ko. Ironya nga naman na may sasakyan kami ngunit walang sariling bahay. Naging sukatan ko ng estado sa lipunan ang pagkakaroon ng sariling bahay. Pangarap kong magkaroon ng sariling kuwarto at ng silid-aklatan kung saan ko ilalagay ang aking mga aklat at kung saan ako makapagsusulat at makapag-aaral, pero ni maliit na bahay na sariling amin, wala kami. Ito marahil ang dahilan kung bakit pag nalalaman ng iba na nangungupahan lang kami ay idinurugtong ko, “Nasa Nueva ‘yung bahay namin.”

Nang nasa Donesa pa kami, may naging kaibigan ang dalawa kong kapatid. Kaedad lang din nila halos. At tulad namin, nangungupahan lang din sila. Naging kalaro nila ito sa basketbol, bang-sak, bilyar at habulan. Minsan, nabanggit ni John, noong matagal na kami sa ikaapat na apartment, na nakita niya ang batang iyon, na binatilyo na nga. Parang hindi na raw siya kilala.

Hindi lang sa trabaho, o sa buhay bilang kabuuan, makikita ang kasabihang dumarating at umaalis ang mga tao. Literal itong nangyayari sa mga nangungupahan. Nakaiinggit ang mga may sariling bahay. Nakikita nila ang pagbabago sa kapaligiran ng kanilang tinitirhan. Ang pagbabago ng kalsada, pagdalang ng mga puno, pagdami ng mga bahay. At mas manipis ang hibla ng lungkot na darapo sa kanila, dahil hindi sila nang-iiwan, maaari lang silang iwan.

Pero higit kong ikinaiinggit sa mga may sariling bahay ang katotohanang nakapag-ipon sila ng mga alaala kasama ang bahay nila. May mga retrato sila roon. Habang ang sa amin ay sa iba’t ibang bahay. Nakita nila ang pagbabago ng itsura ng kanilang bahay, mula sa renobasyon hanggang sa pagkaluma ng mga dingding at bubong. Naidokumento nila iyon sa mga retrato at sa kanilang gunita. Maisasalaysay nila sa mga bisita na hindi ganoon ang dating itsura ng kanilang kusina, o kuwarto, o sala. Na dati ay hindi dalawang palapag ang bahay nila. Pero kami, wala. Ni wala kaming karapatan sa renobasyon ng aming tinitirhan. May tahanan sila. Ang sa amin ay bahay lang. Maipagmamalaki rin nila sa kanilang mga magiging anak na ang silid-tulugan ng mga ito ang dati nilang kuwarto. Ang sa amin, sa gunita lang naiiwan ang lahat. Kasama ng naipong mga sugat.

Nang magbeynte kuwatro anyos ako, nang higit kong mapagtanto ang kadamutan ng lipunan, dumalas ang mga pag-uusap namin ni Papa tungkol sa pagbili ng lupa at pagkakaroon ng sariling bahay. Nabanggit ko sa kanya ang kagustuhan kong sa suburb na lang bumili ng lupa, sa mga lugar na nasa labas ng NCR, gaya ng Meycauayan at Sta. Maria, Bulacan. Hindi hamak na mas mura ang lupa roon. P7,000 na ang kada square meter sa Valenzuela, P1,500 lang ang sa Sta. Maria. Kailangang malapit lang sa trabaho ang aming tirahan. Ang mga lupa rin doon ang magmamahal, kalaunan. Dahil nga hindi na magkasya sa NCR ang mga tao. Palaki nang palaki ang bilog na kanilang ginagalawan. Ang pangarap naman ni Papa ay makabili ng kahit na maliit na lupa lang, at makapagpatayo ng munting bahay. Basta iyong matitirhan. Nang hindi na kami nagbabayad buwan-buwan, liban sa aming balanse. At siyempre, hindi na niya kailangang sabihin, nang makapagsimula na kami sa pag-iipon ng mga alaala.

Marso 2015, nakapagtapos na ng kolehiyo si John. Wala nang pinag-aalar sina Mama at Papa. Higit na ang kislap sa kanilang mga mata. At alam ko, hindi man kami mag-usap-usap, naniniwala kaming higit nang malaki ang posibilidad na magkaroon kami ng sariling bahay.

Hindi nga siguro maliit na trabaho ang pagkakaroon ng sariling bahay, lalo't wala naman kaming pera sa bangko o malalaking ari-arian na maibebenta. Pero hindi rin naman simple ang pinagdaanan namin sa higit dalawang dekadang pangungupahan. Nagawa namin doong magtulong-tulong, magagawa ulit namin ngayon. Naniniwala akong magkakaroon na kami ng sariling lupa at bahay. Magkakaroon na ng munting tindahan si Mama. At makakapagsabit na kami sa dingding sa sala ng aming diploma, ng mga retrato namin noong magsipagtapos kami sa kolehiyo at ng mga retrato namin na magsisilbing dokumento sa unti-unting pag-iiba ng ayos ng aming tahanan. Kahit saka na ang ikalawang palapag ng bahay, ang mga kuwarto at ang pangarap kong silid-aklatan. Makipaghihintay ang mga iyon. Ang mahalaga ay ang katiyakan na nagsisimula na kami sa pag-iipon ng mga gunita, na hindi namin iiwan para muling mag-iipon ng bago. Mga gunita na lumipas man ang ilang taon ay nasa amin pa rin. Kapiling ang tahanan na dokumento ng matatag naming pamilya.